

Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri

Mahdiya and Mansuriya Cities in The Fatimids Period

Arş. Gör. Furkan ERBAŞ¹

¹İlahiyat Fakültesi, İğdir Üniversitesi, İğdir
•furkan.eras@igdir.edu.tr • ORCID > 0000-0002-2021-6445

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma / Research

Geliş Tarihi / Received: 14 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Kasım / November 2022

Yıl / Year: 2022 | Sayı – Issue: 53 | Sayfa / Pages: 411-430

Atıf/Cite as: Erbaş, F. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 411-430.

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE MEHDİYE VE MANSÛRİYE ŞEHİRLERİ

ÖZ:

İslâm tarihi boyunca fethedilen birçok bölgede Müslümanlar şehirler kurarak İslâm kültür ve medeniyetine büyük katkı sunmuşlardır. IV. (X.) yy'da İfrikiyede kurulmuş olan Fâtımîler de bölgede kurmuş oldukları şehirler ile bu kültür mozağıne katkıda bulunmuşlardır. İlk Halife Ubeydullâh el-Mehdî'nin kurmuş olduğu Mehdiye şehri kurulduğu andan itibaren içerisinde barındırdığı sarayları, evleri, camii ve mescitleri, çarşı ve pazarları, sarnıç ve mahzenleri, han ve hamamları, liman ve tersaneleri ile bölgede önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehir müstahkem yapıyla Halife Kâim döneminde çıkan Ebû Yezid isyanına karşı önemli bir sığınak görevi görmüş ve Fâtımîler'in ayakta kalmasını sağlamıştır. Halife Mansûr döneminde Kayrevân civarında kurulan Mansûriye şehriyle birlikte Mehdiye zamanla atıl hale gelmiştir. Mansûriye şehri Bağdat'a benzeyen yuvarlak yapıyla kısa süre içerisinde başta saray ve camiileri olmak üzere ciddi bir gelişme kaydederek önemli bir İslâm devleti başkenti haline gelmiştir. Özellikle Halife Mu'iz döneminde şehre birçok önemli yapı eklenerek gelişimine ve canlılığına katkıda bulunulmuştur. Mansûriye şehri yapı unsurlarıyla Fâtımîler döneminde kurulmasının ardından başkent ilân edilen Kâhire şehrine de örnek model olmuştur. Bu makalede Fâtımîler döneminde kurulmuş olan Mehdiye ve Mansûriye şehirlerinin gelişimleri ele alınmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki şehir hakkında ülkemizde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Mehdiye ve Mansûriye şehirlerinin kuruldukları andan ibaren kaydettikleri gelişmeyi birincil dereceden kaynaklar yardımıyla takip ederek İslâm kültür ve medeniyetine sundukları katkıyı ortaya koymaya çalışmak temel amacımız olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Fâtımîler, Mehdiye, Mansûriye.

MAHDIYA AND MANSURIYA CITIES IN THE FATIMIDS PERIOD

ABSTRACT

Throughout the history of Islam, Muslims have made great contributions to Islamic culture and civilization by establishing cities in many conquered regions. The Fatimids, who were founded in Ifrikiya in the IV. (X.) century, contributed to this cultural mosaic with the cities they established in the region. The city of Mahdiya, which was founded by the first Caliph Ubeydullah al-Mahdi, became an important center in the region with its palaces, houses, mosques and masjids, bazaars and markets, cisterns and cellars, inns and baths, harbor and shipyards.

With its fortified structure, the city served as an important shelter against the Abu Yazid rebellion that broke out during the Caliph Qaim period and ensured the survival of the Fatimids. With the city of Mansuriya, which was established around Kayrewan during the reign of Caliph Mansûr, the Mahdi remained idle in time. The city of Mansuriya, with its round structure resembling Baghdâd, made significant progress in a short time, especially its palaces and mosques, and became an important Islamic state capital. Especially during the reign of Caliph Moez, many important buildings were added to the city, contributing to its development and vitality. The city of Mansuriya, with its structural elements, became an exemplary model for the city of Cairo, which was declared the capital after its establishment in the Fatimid period. In this article, the development of the cities of Mahdiya and Mansuriya, which were established in the Fatimid period, is discussed. As far as we can determine, no study has been conducted on these two cities in our country. With the help of primary sources, our main aim has been to follow the progress of the cities of Mahdiya and Mansuriya from the moment they were founded, and to try to reveal their contribution to Islamic culture and civilization.

Keywords: *Islamic History, Fatimids, Mahdiya, Mansuriya.*

GİRİŞ

İslâm'ın doğuşundan itibaren Müslümanlar tarafından kurulan birçok şehir günümüze kadar genişleyerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. İslâm tarihinde Hz. Ömer döneminde ilk kurulan şehirlerden olan Basra, Kûfe ve Fustât, Emevî döneminden itibaren kurulan birçok şehre ilham kaynağı olmuştur. Daha sonra İslâm şehir tarihinde derin izler bırakan ve Abbâsî ve Fâtımîler'e başkentlik yapan Bağdat ve Kâhire gibi şehirler kurulmuştur. Mezkûr şehirlerin yanında kuruldukları andan itibaren önemli fonksiyonlar icra eden ve fakat isimleri diğerleri kadar öne çıkmayan bazı şehirler var olagelmıştır. Bunlardan ikisi Fâtımîler döneminde kurulan Mehdiye ve Mansûriye şehirleridir. Bu iki şehir hakkında ülkemizde müstakil bir çalışma yapılmamış olması konunun önemini artıran unsurların başında gelmektedir. Öte yandan Fâtımîler'in altmış küsur yıllık Mağrib dönemi (297-362/909-973) kaynakların yetersizliği ve Mısır dönemine (362-567/973-1171) oranla geri planda kalması hususiyetleri itibarıyla incelenmeyi hak eden bir periyod olarak karşımızda durmaktadır. İşte bu döneme tekabül eden Mehdiye ve Mansûriye şehirleri inşa edilmeleri ve gelişim süreçleri ile dikkatleri çekmektedir. Fâtımîler denildiğinde İslâm şehir tarihinde komutan Cevher'in (ö. 381/992) Mısır'da 358 (969) yılında kurmuş olduğu Kâhire'nin akla gelmesi doğaldır. Ancak Kâhire kurulmadan önce Fâtımîler'e başkentlik eden Mehdiye ve Mansûriye şehirlerini detaylıca ele almak bizlere bir taraftan ilk dönem Fâtımîler'in inşa ettikleri ilk

şehirlerin Mağrib'deki konumlarına/durumlarına dair fikir verecek, diğer taraftan bu iki şehrin İslâm şehir tarihindeki önemini ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Elimizde sınırlı sayıda bulunan tarihi kaynaklardan yararlanarak ortaya koyduğumuz bu çalışmanın ana hedefi Mehdiye ve Mansûriye'nin kuruluş ve gelişimleri itibarıyla İslâm şehir tarihindeki yerlerini belirlemeye çalışmaktır. Ele aldığımız çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fâtımîler'in ilk halifesi Ubeydullâh el-Mehdî tarafından kurulmuş olan Mehdiye şehrinin kuruluş, gelişme ve zayıflama dönemlerini ele aldık. İkinci bölümde ise Mehdiye'nin ardından Halife Mansûr döneminde başkent ilân edilen Mansûriye şehrinin gelişimini inceledik.

1. MEHDİYE

Şii/İsmâîlî davasını yaymak için uygun bir zemin arayan Fâtımî imamı Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) Mağrib'e gitmesinin ardından Ağlebîler'i (184-296/808-909) ortadan kaldırmış ve İfrîkiyede bugünkü Tûnus topraklarında 300 (912) tarihinde^[1] Şii'ler'e sığınak olabilecek^[2] Mehdiye şehrini kurmuştur.^[3] Yeni şehri kurarken İfrîkiye topraklarında uzun süre araştırma yapan Ubeydullâh üç tarafı deniz ile çevrili kayalık bir mevkiye bulunan yeri kuracağı şehir için seçmiş ve astrolojiye olan ilgi ve alakasından ötürü şehir planını aslan burcunun ifade ettiği anlamlar ışığında belirlemiştir.^[4]

İbn Havkal'ın (ö. IV/X. yy) belirttiğine göre Mehdi 308 (920) yılında bulunduğu Rakkâde'yi terk edip Mehdiye'ye intikal etmiştir.^[5] Kayrevândan altmış mil uzaklıkta bulunan müstahkem şehir,^[6] Fâtımîler döneminde başta surları olmak üzere mâmur yapıyla dikkat çekmekteydi. Kayalık bir yarımada üzerinde inşa edilen şehirde öncelikle surlarla çevrelenmiş bir kale yapıldı. Kalenin çevresindeki

-
- [1] Makrîzî, Ubeydullâh el-Mehdî'nin şehrin yapımına 5 Zilkade 303 cumartesi günü (11 Mayıs 916) başladığını aktarmaktadır. Bk. Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-â'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/70.
- [2] Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi'eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultâni'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 4/49.
- [3] Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Talbe (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/202; Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, nşr. (Beyrut: Dârü Sâdir, 1960), 276.
- [4] Muhammed b. 'Alî İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm*, nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys (Kahire: Dârü Sahve, 1981), 41; Keppel Archibald Cameron Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt* (New York: Hacker Art Books, 1978), 2. Ayrıca bk. Hasan b. Muhammed el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, çev. Muhammed Huccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 2/85-86.
- [5] Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996), 73; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; Şihâbüddîn b. 'Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dârü Sâdir, 1993), 5/231; Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Târihu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî (Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kitâb, 1964), 46-47.
- [6] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1992, 2/202; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 2/85-86.

surlar yüksekti ve kale kapısı demirdendi.^[7] Makrîzî (ö. 845/1442) Mehdiye surları yükseltildiği sırada Halife Mehdî'nin askerleri içerisinde bir okçuya surun üzerinden Mağrib yönüne doğru bir ok atmasını emrettiğini, atılan okun Musallâ mevkiine kadar gittiğini ve Mehdî'nin Hâricî isyancı Ebû Yezîd'i (ö. 336/947) kastederek "eşek sahibinin ulaşacağı yer burasıdır" dediğini aktarmaktadır.^[8] Kâdî Nu'mân (ö. 363/974) ise Halife Mehdî'nin Ebû Yezîd'in Mehdiye kapısında bir anlık durup geri döneceğini ifade ettiğini aktarmaktadır.^[9] Bütün bu bilgiler Halife Mehdî'nin Fâtımîler'e başkentlik edecek ilk şehir olan Mehdiye'yi kurarken ileride şehrin birçok zorlukla baş edeceğini öngördüğünü göstermesi anlamında dikkat çekicidir.

Coğrafyacı Bekrî (ö. 497/1094) şehrin iki kapısının ağırlığının bin kantar,^[10] uzunluğunun otuz karış,^[11] kapı çivilerinin her birinin ağırlığının ise altı rıtıl^[12] olduğunu aktarmaktadır.^[13] Ayrıca her iki kapının üzerine hayvan figürlerinin^[14] nakşedildiğini ifade etmektedir.^[15] Şehir surlarının üzerinde on altı kule yer almaktaydı.^[16] Bu burçlardan bazılarının ismi surlara yakın meskenlere nispetle Ebû'l-Vezzân en-Nahvî, Osmân, İsa ve Duhân şeklindeydi.^[17] Kaleye deniz ve kara tarafına bakan iki kapıdan girilmekteydi. Halife Mehdî'ye ait büyük saray şehir kapısının batısında yer almaktaydı. Seyyah Ticânî (ö. 718/1318'den sonra) sarayın bulunduğu yerin "Tikânüzzeheb (Altın kemer)" olarak isimlendirildiğini aktarmaktadır.^[18] Halife Mehdî'nin oğlu Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Kâim-

[7] Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 542; Sa'd Bâşâ Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî* (İskenderiye: Münşetü'l-Maarif, 1990), 3/92.

[8] el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/70-71

[9] Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî vd. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996), 542

[10] İslâm dünyasında kullanılan farklı kantar birimleri hakkında detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kantar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/317-320.

[11] 30 karış yaklaşık 6,60 metreye tekabül etmektedir. Bilgi için bk. Muhammed Abdüssettâr Osmân, *Mevsûatü'l-İmâratî'l-Fâtîmiyye* (Kahire: Dârü'l-Kâhire, 2006), 1/22; Ahmed Haydar el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrânîyye fî İfrîhiyye mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ muntasifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Kahire: Camiatu Aynişşems Külliyyetu'l-Âdâb Kısmu't-Târîh, Doktora Tezi, 2014), 159.

[12] Arap dünyasında yaygın olarak kullanılan ağırlık birimi hakkında bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Rıtıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 35/52-55.

[13] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/202; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 4/377-378. Yâkût ve İbn Haldûn, her bir kapı kanadının yüz kantar ağırlığında olduğunu aktarmaktadırlar. Ayrıca her iki kapıda dört adet kapı kanadı bulunduğunu belirtmektedirler. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/230; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/49.

[14] Bazı araştırmacılar bu hayvan figürlerinin aslan olduğunu aktarmaktadırlar. Bk. Osmân, *el-İmâratü'l-Fâtîmiyye*, 1/22.

[15] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/202. Yâkût ise her bir kapının yanında beş yüz atlinin sığabileceği dehlizler bulunduğunu aktarmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/230.

[16] Surların 8,30 metre olduğunu ifade eden araştırmacılar vardır. Bk. Ahmet Kavas, "Mehdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/387.

[17] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203.

[18] 'Abdullâh b. Muhammed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb (Tunus: Dârü'l-Arabiyy-

Biemrillâh'ın (322-334/934-946) sarayı ise babasının sarayının karşısında şehir kapısının doğu tarafına düşmekteydi. İki saray arasında geniş bir avlu mevcuttu.^[19] Öte yandan denize bakan çok sayıda güzel saray şehirdeki ambiyansı göz alıcı hale getirmekteydi.^[20] İlk iki halife Mehdî ve Kâim dönemlerinde şehirde birçok saray yapıldığı kaynaklardaki verilerden anlaşılmaktadır. Zira sarayları ile öne çıktığı anlaşılan Mehdiye, Fâtımiler'in ilk başkentiydi ve bu haliyle özellikle hanedanlığa ait çok sayıda saray barındırması gayet doğaldı.

Şehrin güneyinde ve Mehdî'nin sarayının doğusunda gemi üretimini sağlayacak ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı şehri koruyabilecek tersane ve liman inşa edildi.^[21] Burada iki yüzden fazla gemi aynı anda demirleyebilmekteydi. Limana İskenderiye, Şâm, Sicilya, Endülüs ve diğer birçok yerden gemiler gelmekteydi.^[22] Ticânî, Mehdiye'deki tersaneyi dünyanın harikalarından birisi olarak nitelemektedir.^[23] Kısa süre içerisinde Mehdiye tersanesi Fâtımiler'in güçlü ve dinamik bir filoya sahip olmasını olanaklı hale getirdi.^[24] Tersanede gemi yapımı işlerinin kolay yürütülmesi için büyük ve uzun iki adet kemer bulunmaktaydı ve bu kemerler güneş ve yağmuru engellemekteydi. Ayrıca şehrin ortasında kayaların oyulmasıyla yapılan mendirek vasıtasıyla küçük gemiler içeri girebilmekteydiler.^[25] Bekrî, Mehdiye limanının oyuk bir sert kayanın iç tarafında ve iki burç arasında inşa edildiğini, bu iki burç arasında bir demir bulunduğunu ve burada otuz gemi alabilecek bir genişlik olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca limana bir gemi yanaşmak istediği zaman gözcülerden birisi gönderilerek zincirin bir yanı kaldırılır, böylece gemilerin içeri girmesi sağlanırdı. Daha sonra bu zincir yeniden eski haline getirilirdi.^[26]

Denize dolgu yapılan bir alanda inşa edilen şehir camii sağlam ve güzel bir yapıydı. Aynı yerde camii'nin yanında deniz ile ilgili lojistik malzemelerin yer aldığı bir yapı olan dârülbahr ve kuvvetle muhtemel hazine ve maliye işlerine hizmet eden dârülmuhâsebât yer almaktaydı.^[27] Rivayete göre Mehdiye şehri tamam-

yeti li'l-kitâb, 1981), 323.

[19] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; et-Ticânî, *Rihle*, 323.

[20] İmâdüddîn İsmâîl b. Alî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud, M. G. de Slane (Paris: A L'imprimerie Royale, 1840), 145.

[21] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; et-Ticânî, *Rihle*, 322; el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/70.

[22] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; Kavas, "Mehdiye", 28/387.

[23] et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 322-323.

[24] Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 142-143.

[25] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; Kavas, "Mehdiye", 28/387.

[26] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; et-Ticânî, *Rihle*, 322; el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 179.

[27] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1992, 2/203; et-Ticânî, *Rihle*, 322; G. Marçais, "Mehdiye", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1957), 7/493.

landığında Halife Mehdi “bugün artık Fâtımiler güvendedir,” demiştir.^[28] Mehdi, şehirde zanaatkârları sınıflara ayırıp, hepsine ayrı bir çarşı tahsis etti ve bu çarşıları birçok dükkân ile donattı.^[29] Esnaf ve zanaatkârlar mallarını kendilerine tahsis edilen çarşı ve dükkânlara taşıdılar.^[30] Ayrıca şehirde birçok konaklama yeri han ve kervansaray mevcuttu.^[31] Mehdi döneminde şehirde bulunan kanallar dışında Mehdiye’ye yakın bir köy olan Menâniş’ten^[32] şehre su getirildi ve toplamda üç yüz altmış sarnıç yaptırıldı.^[33] Bu yönüyle Mehdiye su kaynaklarının bol bulunduğu bir yer oldu. Ticânî, Mehdi’nin şehirde birçok mahzen kazdığını, sarnıç ve atölyeler yaptırdığını, tahıl ambarlarını gıda stokları ile doldurduğunu, yaptırdığı sarnıçların bol miktarda su ile doldurduğunu, bu sarnıçların isyancı Ebû Yezid dönemindeki muhasara esnasında açıldığını aktarmaktadır.^[34]

Şehirde birçok meskûn mahalle vardı. Bunlardan en dikkat çeken içeriğinde çarşı ve hamamların bulunduğu Berberî kabilesine nispetle Züveyle mahallesi idi.^[35] Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) Züveyle mahallesi hakkında tebaanın burada ikâmet ettiğini, dükkân ve mallarının ise Mehdiye’nin merkezinde bulunduğunu, gündüzleri çalışmak için Mehdiye’nin merkezine gidip gece evlerinin bulunduğu Züveyle mahallesine döndüklerini aktarmaktadır.^[36] Yâkût, bununla ilgili bir bilgiye daha yer vermektedir. Buna göre Züveyle’de oturan tebaanın gündüz Mehdiye’nin merkezinde çalışıp akşam vakti evlerine dönmelerinin kendilerine sıkıntı verdiği Halife Mehdi’ye iletildiğinde, kendisinin gece vakti tebaasıyla mallarının, gündüz vakti tebaası ile aileleri arasına girdiği için bu durumdan memnuniyet duyduğunu, böylelikle onların şerlerinden emin olduğunu dile getirdiğini aktarmaktadır.^[37] Sonraki dönemde Halife Mu’iz-Lidînullâh (341-365-953-975) Mehdiye’nin dışında kaldığından ötürü Züveyle mahallesinin etrafında sur inşa ettirmek istedi. Halife, yetkililere vermiş olduğu talimatta Züveyle’nin etrafının ölçülmesini ve akabinde ortaya çıkan projenin maliyetini kendisine bildirmelerini emretti. Bilgilendirilmesinin ardından Züveyle’nin etrafında sur inşasının zorunlu olduğunu söyleyerek yetkililere masraftan kaçınmamalarını ve inşaatı başlatmaları talimatı verdi.^[38]

[28] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 5/231; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/50; el-Halîl, *el-Hareketü’l-Umrâniyye*, 146.

[29] Şerif Ebû Abdillâh Muhammed el-İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müşâk fi’htirâki’l-âfâk*, nşr. Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Dîniyye (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Dîniyye, 2002), 1/281.

[30] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 5/231.

[31] et-Ticânî, *Rihle*, 324.

[32] Yâkût, Meyâniş olarak vermektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 5/231.

[33] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/203; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 5/231; Hasan, *İslâm Tarihi*, 4/377-378.

[34] et-Ticânî, *Rihletü’l-Ticânî*, 323.

[35] et-Ticânî, *Rihletü’l-Ticânî*, 324; el-Halîl, *el-Hareketü’l-Umrâniyye*, 146.

[36] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 3/160; el-Halîl, *el-Hareketü’l-Umrâniyye*, 147.

[37] Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 3/160.

[38] Ebû Mansûr ‘Alî el-Kâtib el-Cevzerî, *Sîretü’l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdi Şaîre (Kahire: Dârü’l-Fikrî’l-Arabî, 1954), 112, 174-175; Hamid Haji, *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fatimid Archives (Sîretü’l-Üstâz Cevzer adlı eserin İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B.

Mehdiye'de bulunan mahallelerden diğerlerinin isimleri Kasru Ebî Sa'îd, Beka, Kâsâs, Ğitane, Kafsa ve Humâ şeklindeydi. Humâ mahallesinde İfrikiye'deki Araplar ve Berberîler oturmaktaydı.^[39]

Fâtımîler döneminde yaşayan Makdisî (ö. 390/1000), Mehdiye'nin kalabalık ve hareketli bir şehir olduğunu, ayrıca tahıl deposu ve gıda ambarı özelliği taşıdığını, içme suyunun kuyulardan ve yağmur sularının biriktiği sarnıçlardan temin edildiğini, Konstantîniye'yi görmek isteyen Akdeniz'i aşma zahmetine katlanmadan Mehdiye'ye gitmesini, zira şehrin Konstantîniye gibi bir ada üzerinde kurulduğunu ve oraya tek bir kara parçası üzerinden gidilebildiğini aktarmaktadır.^[40] Şehrin doğu, kuzey ve güney tarafından denizle çevrili olması, sadece batı tarafında surların yapılmasına olanak sağlamış, bu durum batı tarafındaki surların son derece dayanıklı şekilde yapılmasını zorunlu kılmıştır.^[41]

Şehir kurulduğu andan itibaren bölgesinde ticarî faaliyetlere yön veren bir merkez olmuştur.^[42] Zira Mehdiye'nin deniz şehri olması, Fâtımîler'in bölgedeki ticarî ve malî hareketleri kontrol altında tutmasına büyük katkı sunmuştur. Ayrıca Mehdiye'deki tersanelerde üretilen birçok gemi sayesinde batı ve orta Akdeniz bölgesinde önemli üsler ele geçirilmiştir. Böylece ele geçirilen bu üsler aracılığıyla Fâtımîler kısa süre içerisinde doğu ile batı arasında deniz yoluyla gerçekleşen ticarî ve askerî faaliyetlerde önemli derecede rol oynamışlardır.^[43]

Şehri Halife Mansûr-Billâh (334-341/946-953) döneminde 336 (948) yılında^[44] ziyaret ettiğini belirten coğrafyacı İbn Havkal, şehirde surlara ait iki kapı bulunduğunu,^[45] Râfika surlarına ait kapıların muhteşem güzellikte olduğunu, köşklarinin çokluğu, ev ve saraylarının temizliği, han ve hamamların göz alıcılığı, verimli toprağı, bol meyveleri ve ziyaret edenlerinin çokluğuyla Mehdiye'nin mükemmel bir şehir örneği olduğunu belirtmektedir.^[46] İbn Haldûn (ö. 808/1406) ve Makrîzî de şehirde birçok saray ve evin bulunduğunu aktarmaktadırlar.^[47] Şehirdeki

Tauris, 2012), 119-120.

[39] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/204.

[40] Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî ma rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Mektebetü Medbûlâ (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991), 226.

[41] Osmân, *el-İmâratü'l-Fâtîmiyye*, 1/18; el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 153.

[42] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73.

[43] el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 148-149.

[44] İbn Havkal'ın eserini tercüme eden Ramazan Şeşen 338 (949) olarak vermektedir. Ancak metinde 336 tarihi geçmektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 78.

[45] Araştırmacı Creswell İbn Havkal'ın bu ifadesinden yola çıkarak Mehdiye'nin ayrı ayrı iki kapısı bulunmadığını, aynı yere açılan iki kapının tek kapı olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Bk. Creswell, *The Muslim Architecture*, 4. Ayrıca bk. el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 154-155.

[46] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73; Osmân, *el-İmâratü'l-Fâtîmiyye*, 1/18; el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 154.

[47] İbn Haldûn, *el-İber*, 4/50; el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/71.

tebaanın ağırlıklı olarak Şii olduğu anlaşılmaktadır. Zira mahallelere verilen isimlere bakıldığında Fâtımîler'e destek veren Kutâme ve Züveyle isimlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Mağrib bölgesi ağırlıklı olarak Sünnî ve Hâricîler'in yaşadığı bir bölge olduğu için şehirde az sayıda da olsa Sünnî ve Hâricîler'in olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan Mehdiye'nin nüfusunun kurulduğu andan itibaren ciddi rakamlara ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bunda şehrin geniş bir yapıda olmamasının büyük payı vardır. Ayrıca Mağrib'de Sünnî ve Hâricîler'in çoğunlukta, Şii İsmâîlîler'in azınlıkta oldukları göz önüne alındığında Mehdiye'nin Fâtımîler döneminde kalabalık bir nüfusa ulaşamamış olması doğal karşılanmalıdır. Zira Şii İsmâîlîler bölgede Sünnî ve Hâricîler tarafından pek sevilmemekteydiler. Bu durum Sünnî ve Hâricîler'in Mehdiye'de hoşnut olmadıkları Şii İsmâîlîler ile birlikte üstelik Fâtımî halifelerinin kurmuş olduğu bir şehirde kalabalıklar halinde yaşamak istemelerinin önünde ciddi bir engel olarak görünmektedir. Bununla birlikte Fâtımî halifelerinin, taraftarlarının Mehdiye'de Sünnî ve Hâricîler ile karışmalarını engellemeye yönelik adımlar atmış olabilecekleri mümkün görünmektedir. Dolayısıyla Mehdiye'de çoğunlukla Şii'lerin, az sayıda da olsa Sünnî ve Hâricîler'in yaşadıkları ifade edilebilir. Şehirde gayr-i müslim unsurunun bulunup bulunmadığı noktasında ise kaynaklar bilgi aktarmamaktadır. Sadece Pîrî Reis'in (ö. 960/1553) aktardığı dikkat çekici bir bilgiye göre Mehdiyeliler, yeni Müslüman olan kimseleri şehre zarar vermeleri ihtimâlinde ötürü Mehdiye'ye almamakta girenleri de çıkarmaktaydılar.^[48] Eğer doğruysa bu rivayet, Fâtımîler'in Mehdiye şehrinin kozmopolit bir yapıya bürünmesini istemediklerini göstermektedir.

322 (934) yılında Mehdi'nin ölmesinin ardından tahta çıkan oğlu Kâim-Biemrillâh döneminde şehir hareketliliğini devam ettirmiştir.^[49] Bu dönemde Fâtımîler'i ciddi anlamda uğraştıran Hâricî Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd en-Nükkârî^[50] isyanının patlak vermesi ve birçok bölgeye yayılması sürecinde Mehdiye Fâtımîler için önemli bir sığınak olmuştur. Ebû Yezîd, 332 (943) yılında başlattığı isyanını kısa sürede genişletmiş, önüne çıkan Fâtımî ordularını bertaraf ederek^[51] İfrîkiye'nin en önemli şehirlerinden olan Kayrevân ve Rakkâde'yi istilâ etmiştir.^[52] Bu iki önemli yerin kaybedilmesi Fâtımîler için tehlike çanlarının ciddi anlamda çaldığı anlamına gelmekteydi. Fâtımî ordularının Ebû Yezîd karşısında başarısızlığa uğramalarının ardından Halife Kâim ve Mehdiye halkı büyük bir korkuya kapıldı. Şehrin etrafında ikamet etmekte olan halk hemen Mehdiye şehrine sığındı. Bu sı-

[48] Kavas, "Mehdiye", 28/387.

[49] Ahmed b. Muhammed İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mü'lûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1/217.

[50] Hâricîler'in Fâtımîler'e karşı olan isyanları hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed İsmâîl Abdürrâzîk, *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib* (Dârü'l-Beydâ: Dârü's-Sekâfe, 1985), 235-254.

[51] 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/188-190; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/228.

[52] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/190-191; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/229.

rada şehrin surları Kâim tarafından tahkim edildi.^[53] Halife Kâim, Ebû Yezîd'ten korkarak şehre girmekte olan halka engel olmuş ve yerlerinde kalmaları durumunda birlikte zafere ulaşacaklarına söz vermiştir. Kâim'in bu tutumu şehrin daha fazla kalabalık olmasını önlemeye matuftu. Neticede Mehdiye'ye doğru kaçmakta olan halk Züveyle mahallesine geri dönerek orada bulunan bir kaleyi olası bir muhasara durumuna karşı tahkim ettiler.^[54]

Halife Kâim, Ebû Yezîd'in bir sonraki durağının Mehdiye olduğunu bildiği için Rebülâhîr 333'te (Kasım-Aralık 944) şehrin surları etrafında hendekler kazdırdı. Ayrıca Sanhâce kabilesi lideri Zirî b. Menâd başta olmak üzere Kutâme kabilesi önde gelenlerine mektuplar göndererek kendisine yardıma çağırırdı. Kısa süre içerisinde birçok kabile mensubu Fâtîmî bayrağı altında savaşmak üzere Mehdiye'de toplandı.^[55] Ebû Yezîd, kabilelerin Fâtîmîler'e destek vermek için Mehdiye'ye akın ettiklerini öğrenince derhal hazırlıklarını tamamlayarak Mehdiye'nin yirmi beş mil uzaklığında karargâh kurdu. Daha sonra askerlerini Mehdiye ve çevresine gönderen Ebû Yezîd birçok yağma ve katliam gerçekleştirdi. Başkent Mehdiye'yi ciddi anlamda tehdit eden Ebû Yezîd'e karşı Kâim'in emriyle başta Mehdiye halkı olmak üzere birçok Fâtîmî askeri 22 Cemâziyelevvel 333 (10 Ocak 945) tarihinde harekete geçti. Ebû Yezîd, Fâtîmîler'in harekete geçtiğini haber alınca oğlu Fazl'ın komuta ettiği bir orduyu Mehdiye'ye sevk etti. İki taraf Mehdiye'nin altı mil kadar uzaklığında savaşa tutuştular. Ebû Yezîd, oğlu komutasında sevk ettiği ordunun arkasından harekete geçti. Bu sırada göndermiş olduğu askerlerin Fâtîmîler karşısında yenilerek kaçtıklarını gördü. Fâtîmî ordusu, Ebû Yezîd'in üzerlerine geldiğini haber alınca onunla herhangi bir çatışmaya girmeden geri döndü. Ebû Yezîd, Fâtîmî ordusunu Mehdiye'deki el-Feth kapısına kadar takip etti. Burada Fâtîmî askerleri ile herhangi bir çatışmaya girmeden etrafta keşif yaparak geri döndü. İlerleyen günlerde tekrar hazırlanarak Mehdiye'nin el-Feth kapısına hareket etti. Daha sonra Züveyle mahallesinin bulunduğu Bekr kapısına yöneldi. Burada yeni açılan hendeklerin yanında adamlarıyla birlikte durdu ve onları savaşmaları için teşvik etti. Kendisi de yanında bulunanlar ile birlikte denize daldı ve surlarda açılan gediklere vardı. Hendekte bıraktığı adamları ise Fâtîmî askerleri karşısında mağlup oldu.^[56]

Ebû Yezîd, yoluna devam ederek namazgâha ulaştı ve yanındaki adamları Züveyle mahallesine gönderdi. Adamları Züveyle'de yağmalarda bulunarak birçok kimseyi öldürdü. Neticede Züveyle halkı Ebû Yezîd'in askerlerinden emân talep etti. Bu sırada Fâtîmî destekçisi Kutâme kabilesi mensupları ile Ebû Yezîd'in askerleri arasında el-Feth kapısının yanında çarpışmalar şiddetlendi. Fâtîmî askerleri galip gelmeye başlayınca Ebû Yezîd, askerlerinin başında el-Feth kapısına doğru

[53] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/191.

[54] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/191.

[55] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/191.

[56] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/192.

ilerledi. Ancak Fâtımî askerleri burada galip geldiler ve Ebû Yezîd son anda Mehdiye önünden kaçabildi. Ebû Yezîd, 22 Cemâziyelâhir 333'te (9 Şubat 945) kendisine katılanların ardından yeniden Mehdiye'yi şiddetli şekilde muhasara altına aldı. Ancak iki taraf arasındaki kıyasıya mücadele Ebû Yezîd'in mağlubiyetiyle neticelendi.^[57]

Fâtımîler'in elinde kalan Mehdiye'yi ele geçirmekte kararlı olan Ebû Yezîd 333 yılı Receb ayının sonunda (Mart 945) tekrar hücumla geçerek şehri kuşatma altına aldı. Fakat bu hamlesi de başarısız oldu ve Fâtımîler karşısında yenilgiye uğradı. Ebû Yezîd dördüncü kez Şevvâl ayının son on gününde (Haziran 945) Mehdiye'ye saldırıya geçmesine rağmen yine netice elde edemedi. Bu sırada Ebû Yezîd'in adamları arasında yiyecek-içecek sıkıntısı baş gösterdiği için birçok adamı hayatını kaybetti.^[58] Halife Kâim ise babası Mehdi döneminde Mehdiye'de yapılan mahzenlerdeki gıda ürünlerini çıkartarak adamlarına dağıtmış olmasına rağmen Mehdiye halkı büyük bir yokluk ve kıtlık ile baş başa kaldı. Bu kıtlığın neticesinde Mehdiye'deki esnaf ve tüccar kesimi şehri terk ettiler. Ancak bunların birçoğu Ebû Yezîd'in askerleri tarafından ele geçirilerek katledildi.^[59]

Halife Kâim, Mehdiye önlerinde çoğunlukla savunma yaparak püskürttüğü Ebû Yezîd'in zayıfladığını görerek kısa süre sonra şehirden çıktı ve Ebû Yezîd'in askerlerine saldırdı. Ancak iki taraf arasında meydana gelen savaşta Fâtımîler isyancılar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Ebû Yezîd bu durumdan cesaret aldı ve bir kez daha Mehdiye önlerine gelerek şehri kuşattı. Şehrin kuşatma altına alınacağını öğrenen halkın büyük kesimi Sicilya, Trablus, Mısır ve Rûm diyarlarına göç etmek zorunda kaldılar. Zilkade ayının sonlarında (Temmuz 945) Mehdiye'de Fâtımî askerleri ile karşılaşan Ebû Yezîd yenilgiye uğradı. Mehdiye halkı, Ebû Yezîd karşısında kazandıkları bu zafere çok sevindiler. Buna rağmen Muharrem 334'te (Ağustos 945) Ebû Yezîd kuşatmayı sürdürmeye devam etti.^[60] Ancak kuşatmanın uzaması isyancıların önde gelenlerini usandırdığı için birçok kişi Mehdiye kuşatmasını bırakarak ordudan ayrıldı. Adamlarının etrafından ayrıldığını gören Ebû Yezîd çok geçmeden kuşatmayı sonlandırarak bölgeden ayrıldı. Fâtımî askerleri Mehdiye'den çıkarak Ebû Yezîd'in karargâhına gittiler ve burada yağmalamalarda bulunarak birçok malzeme ele geçirdiler. Bu durum Mehdiye halkının biraz olsun durumlarını düzeltmesine yardımcı oldu. Şehirde fiyatlar bir hayli düştü ve ucuzluk başladı.^[61] Neticede Mehdi döneminde yapılan Mehdiye şehri sağlam ve müstahkem yapısı ile yaklaşık bir yıl devam eden Ebû Yezîd isyanına karşı Fâtımîler için önemli bir sığınak merkezi olmuş, birçok kez kuşatma altına alınmasına rağmen güçlü bir

[57] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/192-193.

[58] Ahmed Haydar el-Halîl, *Târîhu'l-Evbiyeti ve Âsârûha*, ed. Metîn Şerîfoğlu (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 222.

[59] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/193.

[60] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/193-194.

[61] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/194.

direnış göstererek isyancıların teşebbüslerini boşa çıkarmıştır.^[62] 334 (946) yılında Kâim'in vefat etmesinin ardından tahta çıkan İsmâil el-Mansûr-Billâh 336 (947) senesinde Ebû Yezîd'i ortadan kaldırarak isyanı bastırabilmiştir.^[63]

Halife Mansûr'un Ebû Yezîd isyanını bertaraf etmesinin ardından Fâtımîler rahat bir nefes alabilmişlerdir. Çok geçmeden Mansûr'un devletin başkentini kurmuş olduğu Mansûriye şehrine taşınmasıyla Mehdiye'deki birçok mahalle boşaltıldı ve yıkıldı.^[64] Coğrafyacı İbn Havkal Mehdiye'yi ziyaret ettiğinde hükümdarlarının Mansûriye'ye taşınmalarının ardından^[65] şehrin canlılığını kaybettiğini ve birçok kimsenin oradan ayrıldığını aktarmaktadır.^[66] İbn Havkal, Mehdiye'nin başına gelen ilk uğursuzluğun Ebû Yezîd'in isyanıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. Yine onun aktardığına göre Ebû Yezîd'in isyanından sonra şehri ziyaret ettiği güne kadar felaketler şehrin peşini bırakmamıştır.^[67] Bunun yanında yaşanan depremler, kıtlıklar ve hastalıklar da şehrin eski canlılığını kaybetmesinde önemli derecede rol oynamış görünmektedir.^[68] Nihayetinde Halife Mansûr'un Mansûriye'ye taşınmasıyla Mehdiye'nin önde gelen kimseleri de şehri terk etmişler, böylece Mehdiye eski canlılığını yitirmiştir.^[69]

2. MANSÛRIYE

Mansûriye şehri Fâtımîler'in Mehdiye'nin ardından kurdukları ikinci şehir olarak dikkatleri çekmektedir. Halife Mansûr, neredeyse devleti yok edecek aşamaya getiren Ebû Yezîd isyanını bastırmasının ardından kazanmış olduğu zaferin nişanesi olması adına^[70] Kayrevân çevresinde yer alan Sabra'da 337 (948)^[71] yılında Mansûriye şehrini kurdu ve aynı yıl içerisinde 29 Şevvâl 337 Salı günü (1 Mayıs 949)^[72] bu yeni şehre taşındı.^[73] İbn İzârî (ö. 712/1312'den sonra), Mansûriye ile

[62] Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 146.

[63] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/197-201; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/231.

[64] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/204.

[65] Eserin tercümesinde "hükümdarlarının Mısır'a taşınmalarının ardından" şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifade doğruyu yansıtmamaktadır. Zira bu tarihte henüz Mısır ele geçirilmemiştir. Mısır'ın ele geçiriliş tarihi Mu'iz döneminde 358 (969) yılında gerçekleşmiştir. Bk. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 78.

[66] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73.

[67] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73.

[68] el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 183.

[69] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/391-392; et-Ticânî, *Rihle*, 328.

[70] M. Talbi, "al-Mahdiyya", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), 5/1246.

[71] İbn İzârî 336 yılını vermektedir. Bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/231. Bazı araştırmacılar Rebîülevvel 335 (Eylül-Ekim 946) tarihini vermektedirler. Ancak bu bilgi doğruyu yansıtmamaktadır. Zira Halife Mansûr 334 (946) tarihinde tahta çıkmıştır. Ayrıca araştırmacının verdiği tarihte Ebû Yezîd isyanı henüz bastırılmamıştır. Bk. el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 184.

[72] Eserin tercümesinde 28 Şevvâl 337 Perşembe olarak verilmiştir. Bk. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 79.

[73] İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74.

Kayrevân arasında yaklaşık yarım mil gibi bir mesafe olduğunu aktarmaktadır.^[74] Bazı araştırmacılar ise Mansûriye ile Kayrevân arasındaki mesafenin çok yakın olmasından hareketle iki şehir arasında şehir surlarının bitişik olmasını sağlayan bir geçidin bulunduğunu ifade etmektedirler.^[75] Mağrib'in en önemli şehirleri arasında bulunan Kayrevân'ın hemen yanı başında kurulmuş olma avantajına sahip olan Mansûriye şehri başkent olması hasebiyle kısa süre içerisinde sosyal ve iktisadî açıdan bölgenin lokomotifi olmaya aday bir şehir olmuştur.

Mansûriye'nin kurulduğu yer olan Sabra kelimesi rivayete göre Fâtımî askerlerinin Ebû Yezîd'e karşı savaşta ortaya koydukları sabırdan gelmekteydi. Makdisî, şehrin bir kâse gibi yuvarlak olduğunu ve bu haliyle eşi benzerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Yine onun aktardığına göre halifenin sarayı Bağdat'taki gibi şehrin merkezinde yer almaktaydı. Şehre su getiren kanallar sarayın içinden geçmekteydi. Şehir kurulduğu andan itibaren göç aldığı için kısa zamanda nüfusu kalabalık hale geldi. Kale surlarının kalınlığı on iki zirâ idi. Ve surlar etrafındaki evlerden ayrıydı. Şehir, tacirlerin sık sık gidip geldiği bir uğrak merkeziydi. Halife camii, şehrin çarşısının içerisinde yer almaktaydı. Şehrin kapıları demirdendi. Duvarları ise alçı ile birbirlerine geçirilmiş pişmiş tuğladan yapılmıştı.^[76] Şehir sarayları, camii, güzel yapıları, geniş caddeleri, mescitleri, hanları ve birçoğu halkın hizmetine sunulmuş üç yüz hamamıyla dikkat çekici nitelikteydi.^[77] Makdisî, Kayrevân'ın şehirini anlattığı yerde tebaa hakkında bilgi verirken şehrin kültür seviyesi düşük, zarafet ve nezaketten yoksun kimselerinin Sabra/Mansûriye'de yaşadığını, bunların teravih namazı kılmadıklarını, Hanefî ve Mâlikî mezhebinin burada etkili olmadığını aktarmaktadır.^[78]

Coğrafyacı Bekrî ise şehrin harap hale gelene kadar dikkat çekici bir merkez olduğunu, Halife Mu'iz'in^[79] Kayrevân'daki birçok çarşı ve imalat merkezini Mansûriye'ye naklettiğini aktarmaktadır.^[80] Bundan dolayı Kayrevân halkı gündüz vakti Mansûriye'de çalışmakta, gece vakti ise Kayrevân'a dönmekteydi. Alınan bu karar neticesinde Fâtımîler, kendilerinden olsun ya da olmasın Kayrevân halkının gündüz vakti Mansûriye'de gözetim altında tutulmalarını, gece vakti ise mallarının yanlarında rehin kalmasını sağlamıştı.^[81] Yine Bekrî'nin aktardığına göre şehrin güney, doğu, Züveyle, Kutâme ve Fütûh adında beş kapısı^[82] vardı. Rivayete göre

[74] İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/232.

[75] el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 184.

[76] el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 226.

[77] el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/284; el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 185.

[78] el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 225.

[79] İbn 'İzârî, Kayrevân çarşılarını Mansûriye'ye nakledenin Mansûr olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/232; Zağlûl, *Târihu'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/202-203.

[80] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/198.

[81] el-Halîl, *el-Hareketü'l-Umrâniyye*, 184-185.

[82] İbn 'İzârî isimlerini zikretmeksizin şehrin dört kapısının olduğunu aktarmaktadır. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyâ-*

şehrin her bir kapısından giren esnaf ve tüccarlar günlük yirmi altı bin dirhem gelir getirmekteydi.^[83]

Mansûriye asıl gelişimini Halife Mu'iz döneminde kaydetmiştir. Mu'iz döneminde şehrin hareketliliği artmış, sarayları ve evleri ile Mansûriye dikkat çeken bir şehir haline gelmiştir.^[84] İbn Hammâd es-Sanhâcî (ö. 628/1231), Mu'iz döneminde şehirde birçok saray ve köprü'nün yanı sıra çok miktarda önemli eserin vücuda getirildiğini ifade etmektedir.^[85]

Bu saraylardan bazıları hakkında kaynaklarda az da olsa bilgiler bulunmaktadır. Halife Mu'iz'in Mansûriye'de yaptırdığı kasrûlbahr adlı saray kompleksi başkentin dikkat çekici yapılarının başında gelmekteydi. Mu'iz, sarayın planını çizdirerek alanını belirlemiş, gerekli ölçüm ve hesaplamaları yaptırmıştır. Geniş bir alana yayıldığı anlaşılan saray kompleksinde çeşitli küçük göletler yer almaktaydı. Hatta İslâm kaynaklarında el-Mecistî olarak bilinen Batlamyus'un (ö. 168 [?]) Mu'iz'in rüyasına girerek saray yapımı hakkında ona tavsiye verdiği ifade edilmektedir.^[86] Bununla birlikte sarayın içerisinde dârûlbahr olarak adlandırılan ve saray kompleksinin bir parçası olduğu anlaşılan yapılar mevcuttu.^[87] Mansûriye peyzaj yönünden de dikkat çekici bir şehirdi. Vâdilkassârîn^[88] adlı bakımsız ve terk edilmiş bir bahçe Mu'iz tarafından ıslah edilmişti. Bahçe, duvar ile çevrelenerek çiçeklerin ekimi yapılmış ayrıca içerisine gölet yapılmıştır. Çok geçmeden içerisindeki ağaçlar, bitkiler ve çiçekler ile vâdilkassârîn insanların meraklı gözler ile baktığı bir yer haline gelmişti.^[89]

Mu'iz döneminde Mansûriye su kaynakları yönünden zengin bir şehir haline gelmişti. Rivayete göre Halife Kâim, Aynu Eyyûb^[90] adlı bir nehirden Mehdiye'ye su getirmeye karar vermiş, ancak döneminde patlak veren Ebû Yezîd isyanı bu hayalini tamamlamasına engel olmuştu. Mansûr, aynı planı devreye sokmak için çabalamış, fakat işin maliyetini karşılama noktasında pürüzler çıkmasından ötü-

nû'l-Muğrib, 1/232.

[83] el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/198.

[84] Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/203.

[85] İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, 91-92. Ayrıca bk. Jonathan M. Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic Art and Architecture Fatimid North Africa and Egypt* (New Haven: Yale University Press, 2007), 38.

[86] Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 325-327; Hasan İbrâhîm Hasan - Tâhâ Ahmed Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu Ş'ati'l-İsmâ'îliyye ve Müessisu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fî Mısır* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1947), 207-208.

[87] el-Cevzerî, *Sîret*, 85-86 (İng., 83-84).

[88] Yer hakkında bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 427 (dn).

[89] Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 427-428; Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 208.

[90] Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 331 (dn).

rü söz konusu projeden vazgeçilmiştir.^[91] Mu'iz, atalarının Mehdiye için düşünüp gerçekleştiremedikleri bu projeyi Mansûriye'de gerçekleştirmeyi kafasına koymuştu. Neticede 348 yılı Muharrem ayının başında (Mart 959) proje için gerekli ölçümler yapılarak çalışmalara başlanmıştır. Rivayete göre önde gelenlerden bazıları bu işin çok zor olduğunu ifade etmişler, ancak Mu'iz kendisine çıkaracağı zahmetlere katlanmak pahasına bu işi tamamlamaya niyetli olduğunu belirtmiştir. Neticede Mu'iz'in kararlılığı ve gayretleriyle kısa süre içerisinde Aynu Eyyüb nehrinin suyu Mansûriye'ye akmaya başlamış^[92] ve böylece şehirde bulunan sarnıçların dolmasına imkân tanınmıştır.^[93]

Mansûriye'de göz alıcı büyük sütunların kullanılarak önemli eserlerin vücuda getirildiğine dair kaynaklarımızda önemli bilgiler yer almaktadır. Rivayete göre Mu'iz, İfrikiye'deki Sûse^[94] şehrinde geçmiş zamanlardan kalan devasa boyutta iki sütunu adamlarını görevlendirerek büyük zahmet ile Mansûriye'ye getirtmişti.^[95] Bu sütunların hangi alanlarda kullanıldığına dair sarih bir ifade aktarılmasa da sütunların saray kompleksinin bir parçası olarak hizmet verdiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Mu'iz'in yanında bulunan adamlarından bir tanesinin efendisinin Mansûriye'deki hizmetlerini sayarken bir sarayın inşası için uzak mesafedeki bir dağdan büyük bir kesme taşın getirilerek saraya eklenildiğini, yine devasa büyüklükteki bir sütun ile saray eyvanının yapıldığını dile getirmesi Fâtımiler dönemindeki yapıların göz alıcılığı ve azametine dair ipucu teşkil etmektedir.^[96]

Son olarak Mu'iz'in Mansûriye şehrine kanal yaptırma fikrini gündeminde tuttuğuna dair bir bilgiye kaynaklarda rastlamaktayız. Kâdi Nu'mân'ın belirttiğine göre İfrikiye'de bulunan Sûse ve Mehdiye şehirleri arasında çok fazla savaş ve ticarî gemilerin bir arada bulunması bölgede ciddi bir kalabalık meydana getirmektedir. Mu'iz, bu sorunu aşmak adına denizden içeri Mansûriye yönüne doğru kanal açmayı planlamıştır. Böylelikle gemilere Mansûriye'deki sarayların hemen yanından binebilecekleri bir platform oluşturmayı hedeflemektedir.^[97] Ancak Kâdi Nu'mân bu projenin hayata geçirilmesi hakkında bilgi vermemektedir. Dolayısıyla plan yürürlüğe girmemiş görünmektedir. Her ne kadar plan yürürlüğe girmemiş

[91] Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis*, 331-332; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 344.

[92] Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis*, 332-333; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 344-345; Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Li-dînillah*, 208-209; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 38. Ayrıca bk. Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Rakmü'l-Hulel fî nazmi'd-düvel*, nşr. Matbaatu'l-Umumiyye (Tunus: Matbaatu'l-Umumiyye, 1316), 31.

[93] el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 225.

[94] Yer hakkında bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/281-283; Muhammed el-Cedîdî, "Sûse", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/571-573.

[95] Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis*, 333-334; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 38.

[96] Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis*, 552; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 343-344. Ayrıca bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, 91.

[97] Kâdi Nu'mân, *el-Mecâlis*, 530; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 345.

görünse de Akdeniz'den güneye Mansûriye şehrine doğru denizin içerisinde bir kanal açılmasının gündeme gelmiş olması, o dönemde Fâtımî halifelerinin şehir planlaması ve bayındırlık faaliyetleri noktasında ciddi vizyon sahibi olduklarını göstermektedir.

Halife Mu'iz döneminde dikkat çekici bir gelişme kaydettiği anlaşılan Mansûriye^[98] Fâtımîler'in 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçirmelerinin ardından başkentini yeni yapılmış olan Kâhire'ye 362 (973) yılında taşınmasına kadar dört yıl gibi bir süre daha devlete başkentlik yapmaya devam etmiştir. Mansûriye, içerisindeki saray, camii ve şehir kapıları ile Fâtımîler için yeni inşa edilen Kâhire şehrine örnek olmuştur.^[99] Nihayet 362 (973) yılında Halife Mu'iz'in başkenti Kâhire'ye taşınmasıyla bölgede yerine bırakmış olduğu Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn b. Zirî'nin (ö. 373/984) Fâtımîler'e yarı bağlı Zirî hânedanlığını (363-543/972-1148) kurmasıyla Mansûriye şehri canlılığı ve değerini kaybetmiş ve kısa bir zaman içerisinde yıkılmaya yüz tutmuştur.^[100]

SONUÇ

İslâm tarihinde kurulduğu andan itibaren siyasî ve kültürel alanda dikkat çekici bir sıçrama kaydeden devletlerden bir tanesi de Fâtımîler olmuştur. Devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî, Sûriye'de doğup büyümesine rağmen Şii İsmâîlî davanın ilerlemesine katkıda bulunmak adına İfrîkiye topraklarına gitmeye karar vermiş ve destekçileri sayesinde burada kısa süre içerisinde Ağlebîler'i ortadan kaldırmıştır. İfrîkiye gibi doğup büyüdüğü topraklardan uzakta devlet kurmayı başarabilen Mehdî, güvenliği önem verdiği için titiz bir saha çalışması sonrası üç tarafı deniz ile çevrili sadece bir yönü karaya bakan toprakları yeni başkenti için belirleyerek Mehdiye şehrini kurmuştur. Coğrafyacı ve tarihçilerin sitayişle bahsettikleri Mehdiye şehri, Mehdî ve Kâim dönemlerinde gelişme kaydederek Fâtımîler'in en önemli merkezi olmuştur. Ayrıca Ebû Yezid en-Nükkârî isyanına karşı Mehdiye sağlam savunma sistemiyle Fâtımîler için önemli bir sığınma merkezi görevi görmüştür. Şehir sarayları, camiileri, göz alıcı evleri, çarşıları, dükkânları, mahalleleri, liman ve tersanesiyle kısa süre içerisinde büyük gelişme kaydetmiş ve orta Akdeniz bölgesinde özellikle ticarî açıdan uğrak bir merkez haline gelmiştir. Halife Mansûr döneminde kurulan Mansûriye şehri ise Bağdat'a benzeyen yapısı ile Fâtımîler'in Mağrib'de kurdukları ikinci şehir ve aynı zamanda ikinci başkent olmuştur. Özellikle Halife Mu'iz döneminde büyük gelişme kaydeden şehir Mısır'da kurulan Kâhire şehri için de örnek model olmuştur.

[98] Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/203.

[99] Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 147.

[100] Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/203.

İslâm şehir tarihinde isimlerinden pek bahsedilmeyen Mehdiye ve Mansûriye şehirleri Mağrib'de kurulmuş olmaları ve Fâtımîler'e başkentlik yapmaları ile dikkatleri çekmektedir. Mağrib'deki şehir tarihinin gelişimine bakıldığında Mehdiye ve Mansûriye'nin kuruluş ve genişlemesiyle, bölgedeki şehir tarihine önemli derecede katkı sunduğu açıktır. Mehdiye ve Mansûriye şehirlerinin kendilerine özgü yapılarıyla kurulmuş olmaları ve daha sonra kurulacak şehirlere ilham olmaları özelde Fâtımîler genelde İslâm tarihinde önemli derecede yer tutmalarına neden olmuştur.

EKLER

Ek 1: Fâtımîler döneminde Mehdiye şehrinin görünümü.

Kaynak: <https://cheapsale.outletsale2022.ru/content?c=%D8%A7%D9%84%D9%85%-D9%87%D8%AF%D9%8A%D8%A9%20%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3&id=39>

Ek 2: Mehdiye’de Fâtımîler döneminden kalan bir yapı unsuru.

Kaynak: http://www.mawsouaa.tn/w/images/f/fc/%D8%A8%D8%A7%D8%A8_%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%AD%D8%B1.jpg

Ek 3: Mehdiye Camii.

Kaynak: [https://www.wikiwand.com/ar/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%87%D8%AF%D9%8A%D8%A9_\(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3\)](https://www.wikiwand.com/ar/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%87%D8%AF%D9%8A%D8%A9_(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3))

Ek 4: Mansûriye şehri kalıntıları.

Kaynak: [https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9_\(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3\)#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Palais_ElMansour_5.JPG](https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9_(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3)#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Palais_ElMansour_5.JPG)

Ek 5: Mansûriye şehri kalıntıları.

Kaynak: [https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9_\(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3\)#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Palais_ElMansour_4.JPG](https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9_(%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3)#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Palais_ElMansour_4.JPG)

Ek 6: Fâtımîler dönemi Mansûriye şehriden kalan bir tabak/sahan.

Kaynak: <http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D9%85%D9%84%D9%81:%D9%82-%D8%B7%D8%B9%D8%A9%D8%A3%D8%AB%D8%B1%D9%8A%D8%A9%D9%85%D9%86%D8%B5%D8%A8%D8%B1%D8%A9%D8%A7%D9%84-%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9.jpg>

KAYNAKÇA

- Abdürrâzık, Muhammed İsmâîl. *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib*. Dârü'l-Beydâ: Dârü's-Sekâfe, 1985.
- el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Cemâl Talbe. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Bloom, Jonathan M. *Arts of the City Victorious Islamic Art and Architecture Fatimid North Africa and Egypt*. New Haven: Yale University Press, 2007.
- el-Cedîdî, Muhammed. "Söse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Cevzerî, Ebû Mansûr 'Alî el-Kâtib. *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şâire. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1954.
- Creswell, Keppel Archibald Cameran. *The Muslim Architecture of Egypt*. New York: Hacker Art Books, 1978.
- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Ebü'l-Fidâ', İmâdüddîn İsmâîl b. Alî. *Takvîmü'l-Büldân*. nşr. J. T. Reinaud, M. G. de Slane. Paris: A L'imprimerie Royale, 1840.
- Haji, Hamid. *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fatimid Archives (Sîretü'l-Üstâz Cevzer adlı eserinin İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B. Tauris, 2012.
- el-Halîl, Ahmed Haydar. *el-Hareketü'l-Umrâniyye fî İfrîhiye mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ muntasifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Kahire: Camiatu Aynişşems Külliyyetu'l-Âdâb Kısmu't-Târîh, Doktora Tezi, 2014.
- el-Halîl, Ahmed Haydar. *Târîhu'l-Evbiyeti ve Âsârüha*. ed. Metîn Şerîfoğlu. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Halm, Heinz. *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1997.
- Hasan, Hasan İbrâhîm - Şeref, Tâhâ Ahmed. *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu Şi'ati'l-İsmâ'îliyye ve Müessisu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî Mısır*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye, 1947.

- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsaruhum min zevî's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 2001.
- İbn Hammâd es-Sanhâcî, Muhammed b. 'Alî. *Ahbâru mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm*. nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys. Kahire: Dârü Sahve, 1981.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsim. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsim. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbârî mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *Rakmü'l-hulel fî nazmi'd-düvel*. Tunus: Matbaatu'l-Umumiyye, 1316.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî fî 'asri'l-vasit*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî. Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kitâb, 1964.
- el-İdrîsî, Şerîf Ebü Abdillâh Muhammed. *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâki'l-âfâk*. nşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *el-Mecâlîs ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.
- Kallek, Cengiz. "Kantar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/317-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kallek, Cengiz. "Rıtl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kavas, Ahmet. "Mehdiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Kazvîni, Zekerîyya b. Muhammed. *Âsarü'l-Bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*. Beyrut: Dârü Sâdir, 1960.
- el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyine'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- Marçais, G. "Mehdiye". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Maarif Basımevi, 1957.
- Osmân, Muhammed Abdüsettar. *Mevsûatü'l-İmâratî'l-Fâtımiyye*. Kahire: Dârü'l-Kâhire, 2006.
- Talbi, M. "al-Mahdiyya". *The Encyclopaedia of Islam*. C. 5. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- et-Ticânî, 'Abdullâh b. Muhammed. *Rihletü't-Ticânî*. thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb. Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1981.
- el-Vezzân, Hasan b. Muhammed. *Vasfu İfrîkiyye*. çev. Muhammed Huccî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dârü Sâdir, 1993.
- Zağlûl, Sa'd Bâşâ. *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*. İskenderiye: Münşetü'l-Maarif, 1990.